

Эскапізм у творчай спадчыне Яна Баршчэўскага і Эдгара По

Л.А. ЛЕШЧАНКА

У дадзеным артыкуле даследуецца пытанне эскапізму і аналізуецца спосабы адлюстравання ўцёкаў ад рэчаіснасці ў творчасці рамантыкаў Яна Баршчэўскага і Эдгара По. Праводзяцца паралелі паміж беларускай і амерыканскай рамантычнымі плынямі, выяўляюцца тыпалагічныя падабенствы і агульныя мастацкія прыёмы абодвух аўтараў. Звяртаецца ўвага на падабенства прычын эскапізму, аналізуецца выбар мастацкіх сродкаў для яго ўвасаблення.

Ключавыя словы: кампаратывістыка, рамантызм, эскапізм, Ян Баршчэўскі, Эдгар По.

This article examines the issue of escapism and analyzes the ways of depicting escape from reality in the works of the romanticists Jan Borshzewski and Edgar Poe. Parallels are drawn between the Belarusian and American romantic currents; typological similarities and common artistic techniques of both authors are revealed. The attention is drawn to the similarity of the causes of escapism, the choice of artistic means for its embodiment is analyzed.

Keywords: comparative literature, romanticism, escapism, Jan Barszewski, Edgar Poe.

Ва ўсім рамантычным пісьменстве меланхолія стала адметнай рысай элегантнай душы і вытанчанай чуласці. У такім хваравітым душэўным стане пісьменнікі-романтыкі, якія адрозніваліся моцнай чуласцю, хацелі збегчы з жорсткага свету рэчаіснасці ў краіну, дзе яны маглі б атрымаць спакой, задавальненне і пчасце. Такім чынам, эскапізм можна абазначыць як адну з галоўных рысаў усяго перыяду рамантызму.

У той час як Асветніцтва хацела пазбавіць чалавецтва ад забабонаў і сілы звышнатуральнага, рамантыкі ў чарговы раз сцвярджалі каштоўнасць і праўдзівасць старажытных міфаў і містыкі. Яны заклікалі да чагосьці вышэйшага і глыбейшага, чым гэты свет болю і пакут. Сіла ўяўлення дапамагала пісьменнікам перанесціся ў вырай дасканаласці і прыгажосці.

Адным з найбольш плённых спосабаў адлюстравання ўцёкаў ад рэчаіснасці ў творчасці рамантыкаў Яна Баршчэўскага і Эдгара По з'яўляецца зварот да мінулага. Апеляцыі да старасвеччыны і туга па залатым веку дастаткова часта сустракаюцца ў іх паэзіі і прозе. Амерыканскага і беларускага аўтараў збліжае рамантычнае бачанне мінулага – ідэалізаванага патрыярхальнага свету, супрацьпастаўленага аўтарскай сучаснасці, непрымальнае капіталістычных адносін і новай маралі. Напружанасць дзеяння і трагічнае гучанне гісторыі сведчаць пра тыпалагічнае падабенства іх твораў.

У праявічай спадчыне Яна Баршчэўскага разнастайна інтэрпрэтуецца «залаты век» і «шчаслівая Аркадыя». З «залатым векам» [1, с. 152] аўтар параўноўвае мінулыя часы Рэчы Паспалітай, але варта адзначыць, што яго гістарычны рэалізм мае найчасцей эскізна характар. Так, у апавяданнях беларускага рамантыка дастаткова часта ўзгадваюцца ранейшыя часы, калі ўсё было лепей чым цяпер: «У нашых ваколіцах старыя памятаюць шчаслівейшае жыццё, калі было яшчэ шмат пачцівых, стараных і працавітых людзей; у той час, кажучы, кожны гаспадар меў у дастатку зямлі, і радзіла зямля заўсёды добра, хапала хлеба і корму жывёле. У азёрах і рэчках было столькі рыбы, што моладзь, бавячыся ля вады з першай – лепшаю прыладаю, лавіла столькі рыбы, што ледзь магла забраць з сабою дадому. Панюў было не шмат, ды і тыя пажытныя, і жылі яны дзесьці далёка за Дзвіною» [1, с. 146].

У лірычным адступленні «Думкі самотніка» Баршчэўскі піша, што яго «думка ляціць далёка, да радзімых ваколіц, выклікае з магіль наважаных старых, бачыць іх забавы і чуе размовы пра шчаслівыя часіны, пра залаты век, калі чалавек араў сваё поле, будаваў дом сабе і сваім дзецям. Тады ўраджаі былі лепшыя, весела спяваючы, працаваў араты ў полі, у лясках вялося безліч ласёў і дзікіх коз, і паляўнічы лёгка знаходзіў зверу, і рыбак з пэўнай надзеяй закідаў нерат у ваду» [1, с. 199]. З гэтага пасажа бачна, што аўтар, жывучы ў далёкім Санкт-Пецярбурзе, вельмі сумуе па роднай зямлі і па ранейшых часах, калі ўсё было добра і людзі жылі шчасліва і бестурботна.

Пасля кожнай згадкі пра светлае мінулае Баршчэўскі наракае на існуючы парадак, на рэчаіснасць: «Сёння ўжо не тое! У некаторых панюў змяніліся старыя звычай і парадкі, за што Бог не ўзнагародзіць, і часы ўсё горшыя і горшыя» [1, с. 197]. Літаральна кожны раз пас-

ля ўспамінаў мінуўшчыны і старасвецкіх часоў яго «*смутак бярэ за сэрца*» [1, с. 247], бо «*развялося злых духаў*» [1, с. 146], «*усё змянілася на свеце, багатыя пачалі прыгнятаць бедных, і ўгневаны Бог не блаславіў людскую працу*» [1, с. 200], «*беднасць і голад распаўзліся па цэлым краі; пра цяперашнія ўраджаі і пра людскія пакуты, пра старых, што выправіліся ў вечнасць, і пра тых, што шукаюць ішчасця ў далёкіх чужых краях*» [1, с. 249]. Адным словам, «*пэўна, і не снілася старасвецкім людзям ... тое, што мы цяпер зазналі*» [1, с. 259].

Вуснамі пана Завальні Баршчэўскі ўпікае маладых людзей, нібыта занадта адукаваных, у іх успрыняцці рэчаіснасці: «*Даўней наша моладзь не ведала і ведаць не хацела, што там дзеецца дзесьці ў далёкіх краінах, жылі ўсе спакойна і ішчасліва; цяпер і на адукаваных нападае нейкі смутак: ледзь закончыў вучобу – ужо яму самотна*» [1, с. 254]. І праўда, пакаленне Баршчэўскага, пакаленне рамантыкаў, маркоцілася і тужыла нашмат часцей, чым іх папярэднікі і паслядоўнікі.

Тыпалагічныя сыходжанні ў тэматыцы і матывах Яна Баршчэўскага і Эдгара По часам падаюцца неверагодна дакладнымі. Дзіўным чынам, у частцы «Думкі самотніка» Баршчэўскага нібы чытаем эпіграф да «Падзення дома Ашэраў» По: «*Божая рука папярэджвае вас, што няма нічога сталага на зямлі, гмахі вашы ператворацца ў руіны, моц, багацці, гонар і слава рассеюцца і знікнуць, як лёгкі дым у наветры... імя іх (знатных людзей – Л. Л.) сканае ў пустэльні нябыту, калі ў жыцці не ўвянчалі яны свае галовы каронаю праўды*» [1, с. 199].

Для Эдгара По ўзгадкі мінуўшчыны таксама з'яўляюцца істотнай часткай апавядання. Героі яго «страшных апавяданняў» звычайна шляхецкага паходжання, але іх род прыходзіць у заняпад. Напрыклад, у навэлі «Берэніка» назіраюцца апеляцыі да старасвецчыны і заняпад у сучаснасці. Апавядальнік так апісвае свой маёнтак: «... Няма ў гэтых землях замкаў, больш асвечаных стагоддзямі, чым мае змрочныя, шэрыя спадчынныя ўладанні. Лічылася, што ў нашым родзе ўсе як не з гэтага свету, і асобныя цікавыя дэталі – і сам выгляд фамільнага маёнтка, і роспісы ў вялікай залі, і габелены ў спачывальнях, і разьба на калонах у збройні і асабліва ў галерэі старадаўняга жывапісу, і афармленне бібліятэкі, і, нарэшце, вельмі адмысловая падборка кніг у ёй – даводзілі гэта больш чым пераканаўча» [2, с. 152].

Таксама і ў навэлі «Падзенне дома Ашэраў» апавядальнік кажа, што: «*даводзілася чуць, што прадстаўнікі ягонага (Ашэра) старажытнага роду здаўна вылучаліся празмернай чулівасцю тэмпераменту, які цягам стагоддзяў знаходзіў увасабленне ў творах высокага мастацтва, а з некаторага часу выяўляўся ў пастаяннай і шчодрай, але ненавязлівай дабрачыннасці, як дарэчы, і ў гарачай прыхільнасці не столькі да звыклай і лёгкапазнавальнай, колькі да вышукана прыгожай музыкі*». Яшчэ апавядальнік адзначае «*незвычайную адпаведнасць выгляду маёнтка... характару яго гаспадароў*» і яго «*павольны заняпад*» [2, с. 23].

Такім чынам, Баршчэўскага і По лучаць апісанні заняпаду і фізічнага свету матэрыяльных рэчаў і маральнага выраджэння моладзі. Толькі прычыны заняпаду бачацца аўтарам рознымі: для Баршчэўскага гэта сучасная адукацыя і заняпад маралі, для По – псіхалагічнае выраджэнне і душэўныя хваробы.

Адзначым, што абодва аўтары ўстаўляюць у свае кароткія апавяданні вершы пра велічных продкаў. У Эдгара По чытаем:

*У даліне, дзе ўрачысты
Хваласпеў-харал гучаў,
Маляўнічы й прамяністы
Змак велічна паўстаў.
Розуму была там воля
Над усім,
І не асланяў ніколі
Лепшых земляў серафім.*

...

*Там, у велічнай паставе,
Сын каралёў,
На троне ў асляпляльнай славе
Сядзеў уладца тых краёў* [2, с. 30].

Ян Баршчэўскі таксама ўстаўляе верш у празаічны зборнік «Шляхціц Завальня» і звяртаецца да продкаў з жалобай і надзеяй, што маладыя возьмуць добры прыклад:

*Слыньны продак! Бязлітаснай праўды анёла
Бог пашле, каб твае абудзіліся дзеці;
І натхніцца тваёй дабрачыннасцю моладзь,
І вякі залатыя над намі засвецяць... [1, с. 201].*

Такім чынам, у творчасці абодвух пісьменнікаў выразна прасочваецца матыў супрацьпастаўлення «слаўнае мінулае – мізэрнасць і заняпад у сучаснасці», што лучыць аўтараў як паміж сабой, так і з іншымі прадстаўнікамі высокага рамантызму.

Адметны спосаб пазбавіцца суворай рэчаіснасці і для пісьменнікаў, і для іх герояў – уцёкі ў свет фантазій, у якім яны знаходзілі выратаванне. Усю сутнасць гэтага працэсу выявіў яшчэ Наваліс: «Рамантызаваць свет – значыць даць нам зразумець магію, таямніцу і цуд свету; гэта навучыць пачуцці бачыць звычайнае як незвычайнае, звыклае – як дзіўнае, штодзённае – як святое, канчатковае – як бясконцае» [3, с. 294].

Цікавыя паралелі можна правесці паміж асобнымі героямі і акалічнасцямі кароткіх апавяданняў Баршчэўскага і По. Спачатку прааналізуем, як Эдгар По пераносіць сваіх герояў у свет фантазій.

Так, характэрны По меланхалічны герой навэлы «Берэніка» Эгей апісвае асаблівую сувязь, якую мае з бібліятэкай свайго дома, што тлумачыць яго любоў да фантазій: «У гэтым пакоі я з'явіўся на свет. Абудзіўшыся пасля доўгай ночы, якая здавалася небыццём, аднак не была ім, я апынуўся ў казачнай краіне, палацы фантазіі, у пустэльных землях, дзе я быў анахарэтам думкі і вучонасці, і таму няма нічога незвычайнага ў тым, што я пазіраў на свет здзіўленымі бліскучымі вачыма, што марнаваў дзяцінства за кнігамі і траціў юнацтва на мроі» [2, с. 153]. З самага дзяцінства рэальнае жыццё падавалася «відзежай і толькі відзежай», а «вар'яцкія ідэі», якія прыходзілі да яго з «краіны мрояў», рабіліся «нават не з'явамі яго штодзённага існавання, а самім існаваннем, сапраўдным і адзіным» [2, с. 153].

Далей Эгей знаёміць чытача з Берэнікай, стрыечнай сястрой, з якой ён вырас у сямейным доме. Апісваючы яе, ён апеліруе да германскай і грэчаскай міфалогіі: «О неверагодная і надзвычайная краса! О сільфіда ў прысадах Арнейма! О наяда ў яго ручаях!» [2, с. 153]. Баршчэўскі, апісваючы прыгожую панну Адэлю, таксама звяртаецца да антычнай міфалогіі, як мы пачыным далей.

Цікава, што ў Яна Баршчэўскага таксама ёсць герой, творча апантаная асоба, што спрабуе збегчы ў свет мар – гэта летуценнік Севярын з аднайменнага апавядання са зборніка «Драўляны дзядок і кабета Інсекта», які працяглы час жыў у ідэалізаванай прасторы: «Паўсюль ён бачыў Аркадзію, а ўсе людзі ў ягоным уяўленні былі наіўныя і шчырыя пастушкі. Калі ён выходзіў на шпачыр за горад, дык у ручаях бачыў наядаў, на лугах скакалі німфы, а ў засені дрэваў з-пад зялёнага вэлюма ўсміхаліся яму дрыяды. Словам, усюды сустракаў ён старажытны залаты век грэкаў, не ведаў, што ёсць бяда на свеце, быў заўсёды вясёлы сам і весяліў іншых» [1, с. 308].

Ён адмовіўся ад сучаснай рэчаіснасці, а для сябе стварыў ідэал, заснаваны на антычным мінулым. Усюды летуценнік бачыць пастушак, гулі і радасць: «Спачатку толькі ва ўяўленнях бачыў пекных багін на лугах і гаях, потым спаткаў у свеце сваю багіню Адэлю» [1, с. 309]. Але здрада каханай парушыла раўнавагу і ўяўную гармонію Севярына, бо «першае каханне, да таго ж яшчэ нешчаслівае – найвышэйшая навук, пасля якога чалавек з увагаю пачынае чытаць кнігу жыцця. Хутка зразумеў Севярын, што свет не рай, і людзі не анёлы» [1, с. 309].

Крайняй ступенню ўцёкаў ад рэчаіснасці можна назваць вар'яцтва. Абодва героі, і Эгей, і Севярын, паступова вар'яцеюць, абодвух пачынаюць пераследваць маніі. У героя По пачынаецца «нервовы стан напружанай цікаўнасці», калі «воля да развагаў канцэнтравалася і засяроджвалася на сузіранні самага звычайнага аб'екта рэчаіснасці». Для Эгея становіцца нармальным «амаль на цэлы летні дзень паглыбіцца ў сузіранне дзіўнага ценю, што коса падае на габелен ці на дзверы, сысці ў сябе, пазіраючы на тленне вуголля ў каміне ці на роўнае святло лямпы або свечкі, і так праседзець усю ноч, цэлымі днямі летуценіць, удыхаючы водар кветкі...» [2, с. 140].

Яшчэ адным прыкладам нездаровай канцэнтрацыі можа быць герой «Аповесці крутых гор» Эдгара По, якому «кожная дэтал знешняга свету ўяўлялася цяпер незвычайна цікавай», бо «ў трапятанні ліста, у адценні сцяблінкі травы, у абрысах канюшыны, у гудзенні

пчалы, у зіхаценні расінкі, у дыханні ветра, у лёгкіх водарах, якія даносіліся з лесу, – ва ўсім знаходзіўся цэлы сусвет намёкаў, усё дала пажыву для вясёлага і стракатага хараводу бессістэмных думак» [4, с. 658].

Цікава прасачыць паралель вар'яцтва Севярына з манаманіяй Эгея з «Берэнікі». Для апісання паступовага вар'яцтва летуценніка, калі «мары і жарты зніклі назаўсёды» [1, с. 310], Баршчэўскі таксама выбірае нездаровую канцэнтрацыю, толькі на гэты раз на мухах: «...Гэтыя прыкрыя стварэнні залятаюць і вылятаюць у адчыненае вакно. Яны ўсё разнясуць па свеце, што ў нас чыніцца, як жывём, пра што гаворым, дзе і як молімся» [1, с. 310].

Севярын пытае апавядальніка: «Ты не зважаў, якія гэтыя мухі страшныя? Я сяджу тут самотны, у гэтым ціхім маім пакоі, а яны снуюцца вакол, са страхам паглядаю на іх, бо бачу, як яны перамяняюцца ў дзіўных монстраў, гэтыя іх страшныя крылы здаюцца фракамі на нязграбных людзях, а твары іх рознай формы: адны круглыя, шырокія, з крывавымі плямамі, другія – сухія, з востраю бародкаю і доўгімі валасамі. І ўсе гэтыя страшыдлы глядзяць на мяне: адны здэкліва, другія пагрозліва» [1, с. 310]. Апавядальнік разумее, што яго сябра – вар'ят. «Вялікая розніца у тваіх мроях. Раней цябе захапляла паззія грэкаў і шчырае каханне патрыярхальных часоў, цяпер жа ў цябе фантазія нейкая журботная» [1, с. 310]. Той жа зноў вяртаецца да мух.

Можна сказаць, што меланхалічны смутак адольвае летуценнікаў, якія жывуць у сваім свеце ілюзій і мараў і не могуць правільна спасцігнуць рэчаіснасць.

Падобныя яркія фантазіі мог стварыць толькі творчы чалавек, талент якога роднасны вар'яцтву, нездарма ж «усе, хто ведалі Севярына, жартавалі з яго і называлі вар'ятам». Платон, разважаючы пра парушэнні чалавечай псіхікі, вылучаў пачуццё маніі і асэнсоўваў яго як узрушэнне, блізкае да натхнення. Філософ таксама адзначыў беспрычыннасць меланхоліі, падкрэсліў яе эстэтычную значнасць і палічыў, што толькі чалавек ў стане вар'яцтва можа адкрыць свет незвычайнай прыгажосці.

У вар'яцтве летуценніка праявілася яго непаўторная таленавітая натура. У сваіх штудгарцкіх лекцыях Шэлінг адзначаў, што асновай самога розуму з'яўляецца вар'яцтва, якое, на думку мысляра – «неабходны элемент», бо «менавіта, калі гэта вар'яцтва падпарадкавана ўплыву душы, тады яно – аснова натхнення, аснова дзейнасці наогул» [5, с. 381].

Падагульняючы, абодвух аўтараў можна назваць летуценнікамі-самотнікамі. Меланхалічнасць Яна Баршчэўскага выразна выяўляецца ў глыбокай задуманнасці і працяглай самазаглыбленасці. У позняй творчасці По з вялікай сілай гучыць нота расчаравання ў дэмакратычных ідэалах і сучаснасці ў цэлым, уласцівая і іншым рамантыкам. Выйсце было толькі адно – уцёкі, і гэтыя ўцёкі прымалі розныя формы.

У юнацкай паззіі По пасылаў сваіх герояў на далёкую зорку Аль Аарааф, але сталым майстрам, разумеючы ўсю ілюзорнасць спробы збегчы ад жыцця, ён змяшчаў іх у замкнуты свет уласных перажыванняў, што пагражала трагедыяй.

У Баршчэўскага ў апавяданні «Летуценнік Севярын» галоўны герой, шчыры і наіўны, сутыкнуўшыся з рэальнасцю, зразумеў, што людзі не заўсёды добрыя і жыць у рэальным свеце цяжка і гаротна. «Выгнаны з раю сваіх мар», герой прыходзіць да разумення трагічнасці быцця, прычыны якога бачыць у недасканалым грамадстве: «Тады чалавек мог бы зрабіцца шчаслівым, калі б ператварыўся ў камень, калі б засыпаў яго пясок і нічога не чуў і не бачыў, што дзеецца на свеце» [1, с. 310]. Пісьменнік падзяляе падобную пазіцыю і бачыць панацэю ад трагічнага ў здаровай патрыярхальнасці і кансерватыўнасці.

Літаратура

1. Баршчэўскі, Я. Выбраныя творы / Я. Баршчэўскі. – Мінск : Міжнар. фонд «Беларускі кнігазбор», 1998. – 476 с.
2. По, Э. Маска чырвонае смерці / Э. По. – Мінск : Кнігазбор, 2011. – 550 с.
3. Beiser, F. C. Bildung in Early German Romanticism / F. C. Beiser // Philosophers on Education : New Historical Perspectives / ed. A. Rorty. – London : Routledge, 1998. – P. 284–299.
4. Poe, E. Poetry and tales / E. Poe. – New York : Literary Classics of the United States, 1984. – 1408 p.
5. Шеллинг, Ф. В. Й. Штутгартские частные лекции / Ф. В. Й. Шеллинг // Философия религии : Альманах 2008–2009 / Отв.ред.: В. К. Шохин. – М. : Языки славянских культур, 2010. – 528 с.